

TÜRKMƏN ŞAIRİ

TELIMXAN

Ali Şamil Hüseyinoğlu

Əsas gücünü hərbi sahəyə yönəldən Rusiya qısa vaxtda Avropanın ən işgalçı dövlətinə çevrildi. I Pyotrun vəsiyyətlərinə sadiq qalan Rus çarları qonşu dövlətləri zəiflətmək, sonra da hərbi güclə ələ keçirmək üçün hər vasitəyə əl atırlılar. Müxtəlif fasılələrlə 30 ildən artıq davam edən müharibədən sonra Qafqaz işgal edildi. Lakin Qafqaz xalqları Rus işgalçılara qarşı döyüşləri daha 30 il davam etdirdilər.

1813-cü ilin oktyabrın 24-də (noybrın 5-i). Gəncə yaxınlığındakı Gülistan qalasında¹, 1828-ci ilin fevralın 10 (22)-də Təbriz yaxınlığındakı Tükmənçay kəndində² bağlanmış müqavilələr nəinki Azərbaycanı ikiyə böldü, bölgənin əhalisini tarixi ən'ənəvi mədəniyyət mərkəzlərindən ayırdı. Uzun illər azərbaycanlılar dili bir, dini bir

qardaşlarından ayrı düşdülər. Rusiya isə işgal altında saxladığı Azərbaycanda yeni bir mədəniyyət, yeni bir tarix formalaşdırmaq istəyirdi. Bu Azərbaycan xalqını öz kökündən ayırmağa xidmət edirdisə, başqa bir tərəfdən Rusiya vasitəsilə Avropaya çıxış sürətlə inkişaf edən Avropanı öyrənmə, tanıma Azərbaycanın özünün də inkişafına şərait yaradırdı.

Rusyanın imperiya siyasetini onun xarabalıqları üzərində ucalan gənc Sovet İttifaqı da davam etdirdi. Üzdə qardaşlıqdan, bərabərlikdən dəm vurulsa da əməldə müstəmləkə altında olan xalqları parçalamaq, əritmək üçün yüzlərlə plan hazırlanıb həyata keçirilirdi. Xalqların elm, mədəniyyət xadimlərinə xaricdəki həmkarları ilə əlaqə saxlamaq yasaqlanmışdı. Sovet İttifaqının tərkibində olan xalqların birbaşa əlaqəsi müxtəlif bəhanələrlə əngəllənirdi. Hər şey Moskvanın əli ilə, onun vasitəciliyi ilə həll olunurdu. Belə ki, hətta Oğuz soyundan olan Azərbaycan türkləri və Türkmənlər bir-birylə Moskva vasitəsilə əlaqə saxlamalı idi. Orijinaldan tərcümədə yüksək qiymətləndirilsə də Türkmən yazıçı və şairlərinin rusca çap olunmuş əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsinə icazə verilirdi. Ötən 60-70 ildə bu xalqların əlifbasının zorakılığı üç dəfə dəyişdirilməsi onları bir-birindən ayrı salmağa xidmət edirdi. Belə bir çətin vəziyyətə salınmış mədəniyyət xadimləri öz tarixlərini, ədəbiyyatlarını geniş, müqayisəli öyrənə bilmirdilər.

İranda hakimiyyət başına fars şovinistlərinin gəlməsi də həm mədəni əlaqələrimizin inkişafına, həm də mədəniyyət araşdırılmasına ağır zərbə vurmuşdu. Ölkədə türkçə məktəblər bağlanmış, qəzet-jurnal, radio, televiziya, kino əngəllənmişdir.

İrticaçı şah rejiminin devrilməsi ölkədə milli məsələdə bir yumşalma yaratса da xarici əlaqələrin yasaqlanması ümumi inkişafa ağır zərbə vurmuşdur. 1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra ölkədə yaşayan türklər ana dillərində qəzet və jurnallar nəşr etməyə

başladılar.³ Düzdür bunların əksəriyyəti sonralar qapandı. Amma zehniyyətlər də öz təsirini göstərdi. Xalqımız ayıldı ki, bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, etnoqrafiyamızı bir sözlə özümüzü öyrənmə sür'ətimiz müasir elmi-texniki tərəqqi ilə ayaqlaşdırır. Çox təəssüf ki, bu günə kimi Telimxan (1742/43—1829) kimi bir şair haqqında nəinki dərsliklərdə bilgi verilib, heç normal bir araştırma, şe'rler kitabı belə əldə yoxdur.

Telimxan haqqında elm aləminə ilk bilgi verən Əli Kamali (1944-1996) olmuşdur.⁴ İran İslam Respublikasının Əraq ostanına (vilayətinə) daxil olan Savə şəhərinin yaxınlığındakı Bəndəmir kəndində doğulan Əli Əkbər oğlu Kamali Tehran Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiştir. Ömrünün sonuna dək Tehranda vəkil işləyən Əli Kamali həm də ədəbiyyatşunas kimi tanınmışdır. İran qaynaqlarında “Orta İran türkləri”, “Savə türkləri” adlandırılan xalqın ədəbiyyatının, folklorunun elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasında onun rolü əvəzsizdir. Tehranda Türkçə və farsca nəşr olunan “Varlıq” jurnalının 1981-1989-cu il saylarında Ə.Kamalinin 20-dən çox araşdırması dərc edilib.⁵

XX yüzilliyin başlangıcında Savə bölgəsində 729 kənddə türklər yaşamışdır⁶ (hazırda həmin kənddə sayı 450-yə enib—Ə.Ş.). Ə.Kamali bu kəndlərdən 30-a yaxın dastan, ədəbiyyat tariximizə daxil olmamış 100-ə yaxın şairin şe'rini, atalar sözü, nağıl, bayatı və s. toplamışdır. Onun topladığı “Qərib və Şahsənəm”, “Tahir və Mirzə”, “Əsli Kərəm”, “Məhəmməd və Pəri”, “Həmrəh”, “Səyyad və Səadət”, “Duxarxanlı Abbas” və b. dastanlar indiyədək Türkiyədə, İranda, Azərbaycanda, Türkmenistanda və b. yerlərdə çap olunanlardan həcmə böyükdür. “Koroğlu” dastanının qolları isə yeni variant kimi olduqca maraqlıdır.⁷

Əli Kamali toplayıb nəşrə hazırladığı əsərlər arasında Telimxan “Divani”nın xüsusi yeri var. 10 min beyti əhatə edən “Divana” araşdırıcı kimi ön söz yazmış, şe’rlər də geniş işlədilən 5 minə yaxın ərəb və fars sözünün, eləcədə 5 min cinasın izahını vermişdir. Bu onu göstərir ki, türk xalqları ədəbiyyatında Telimxan qədər cinasa önəm verən ikinci bir sənətkarımız yoxdur.⁸

Telimxan in həyat və yaradıcılığını dərindən araşdırıran Ə.Kamali yazır: “Marağa Mızılqan (Nobəran) bəxşinin (rayon —Ə.S.) kəndlərindən birisidir ki, Telimxan bizim əziz qardaş və böyük şairimiz o kənd əhlidir. Maraqlıdır onlar öz əsillərini turkmən sayarlar”.⁹

Bu fikri Telimxanın şe’rləri də təsdiqləyir. Məs.:

Bilənlər bilsin mən Telimxanam,
Bilməyənlər bilsin, gövhərəm kanam.
Sakini Mərağey, əslı Türkmanam.
Gəzə -gəzə bu cahannan gəlirəm.

Yaxud:

Türkmən Tilim, belə qəmdən quruma
Var getginən İstanbula Uruma,
Tor qurmuşdum tərlan gələ toruma,
Tərlan şikarı da sar olub mənə.¹⁰

yaxud:

Mömin puşisi qullandım,

Yedim, içdim mən sullandım,
Behiştə getdim mən dolandım,
Türkmən Telimxan a mən döndüm.

Hətta Telimxan la deyişən Bayat Cəfər də ona

Məndən salam olsun Türkmen Tilimə,
Haqqü şəriətdən gəl xəbər verim.¹¹

—deyə müraciət edir.

Əli Kamalininin xalqdan topladığı rəvayətlərə görə Marağadakı türklər orta yüzilliklərdə orada yerləşmiş beş Türkmen qardaşın törəmələridir. O qardaşların birinin adı Asqin imiş. Telimxan da Asqin nəslindəndir. Atasının adı Temurxan, babasının adı isə Qaraxan imiş. 14-15 yaşlarında əmisi qızı Mehri xanıma vurulmasıyla şe'r söyləməyə başlayan Telimxan xalq arasında “haqq aşığı” kimi məşhurlaşır. Rəvayətə görə Mehri xanımı ona deyil, başqasına ərə vermişlər. Əri də söz-sovdan yaxa qurtarmaq üçün Mehrini də alıb Şiraz şəhərinə köçür. Telimxan da Şiraza gedir. 7 il orada “qaltaqsudluq” (dəvə çulu və at yəhəri düzəltmək Ə.Ş.) etməklə güzəranını tə'min edir və sevgilisinin udduğu havanı udduğu ilə təskinlik taparaq ona şe'rlər qoşur.

Ömrünün sonunadək Mehri xanım hara köçsə oraya köçən, orada yaşıyan Telimxan ölüm ayağında sevgilisi yanına gəlməyənədək can vermir.¹² Ə.Kamali Telimxanın tərcüməyi-halını dəqiqləşdirərkən sənədlərə və şairin şe'rlərinə istinad edir. Şe'rlərin

birində Telimxan 60, başqa bir yerdə isə 90 yaşı olduğu söyləyir. Buna əsaslanan araşdırıcı şairin doxsan ildən çox ömür sürdüyü qənaətinə gəlir.

Telimxanın mülk alqı-satqısı haqqında bağladığı müqavilədəki tarix isə hicri 1244 (miladi 1818/19) ildir. Araşdırıcı nəinki Telimxanın doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirir həm də şairin nəvə-nəticələrinin siyahısını tərtib edir. Telimxanın oğlu Qulam Hüseynbəy, nəvəsi Qəribbəy, nəticəsi Muradxan, kötүcəsi Türkmen Mahmud təxəllüsü ilə şe'rərlər qoşan Mirzə Mahmud olduğunu göstərir. Mirzə Mahmudun oğlu Hüseyn də, oğulları Əhməd və Həsən sağ olduqlarını yazır.¹³

Telimxan əruz vəznin müxtəlif bəhrələrində şe'r yazsa da yaradıcılığının əsasını heca vəznində yazılmış şe'rərlər tutur. Lirik qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri, bayatıları ilə yanaşı ictimai-siyasi məzmunlu eləcə də didaktik (tərbiyəvi) şe'rərləri də çoxdur. Onun poeziyasının tədqiqi, ayrı-ayrı janrlarda yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirməsi ayrı-ayrı elmi məqalənin, mə'ruzənin mövzusudur.¹⁴

Şerlərinin möhürbəndində əsasən Telimxan, Telimxan, Tellixan işlədib. Əli Kamaliyə görə bu saç, Tük anlamını verən Tel sözündəndir. Bu günün özündə də Telli adına Azərbaycanda rast gəlinir. XIX yüz ildə yaşamış Qaçaq Nəbinin (1854-96) döyüş dostlarından biri də Telli Qaradır.

Biz yalnız onu qeyd edəcəyik ki, Telimxanın yaradıcılığı ilə tanışlıq ədəbiyyatımızda janların yaranma tarixi ilə bağlı söylənilən bə'zi hökmərə yenidən nəzər salıb dəyişməyi tələb edir. Məs: Azərbaycan ədəbiyyatşunaslarının əksəriyyəti heca vəznində dodaqdəyməzi ilk dəfə Göycəli Aşəq Ələsgər (1821-1926) söylədiyini yazırlar. Aşıq Ələsgərdən 66 il) öncə doğulmuş Telimxanın da dodaqdəyməzləri var. Özü də çox kamil nüsxələrdir. Məs:

Səyyad gəzər şikarının dağıynan,
Lala ağlar zari-giryan dağıynan,
Aşıq deyər dağıynan,
Qar əlləşir dağıynan
Eşqini çəkənnərin
Ciyərində dağıynan.
Aşıq deyər: həsrətiyənən, dağıynan
Aç zülfünü sinən üstə ağla da.¹⁵

Telimxan yaradıcılığındaçı cıgalı dodaqdəyməz təcnislərin cıgalarının 4 və 6 misralı nümunələrinə də rast gəlinir. Sənətkarlıq cəhətdən bitkin nümunələr onu göstərir ki, bunlar ilk qələm təcrübəsi, yə'ni şarını yeni axtarışından doğan, yeni yaranan nümunələr deyil. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Telimxanın müasirləri və özündən əvvəl yaşamış şair və aşıqlar da dodaqdəyməzlər yaratmışlar. Çox təəssüf ki, hələlik onlar əlimizdə yoxdur.

Telimxan dilimizdəki sözlərin çox mə'nalılığından və səslərin ahəngindən məharətlə istifadə edərək sözlə musiqinin vəhdətinə nail olmuş əvəzsiz sənət inciləri yaratmışdır.

Məs:

Gül başımdan gül ağlımı gül aldı.
Gül qaşların, gül gözlərin, gül üzün.
Gül təklifi gül bizlərə gül etmə,
Gül, gedin siz gülşənindən gül üzün.

Gül seyr edin, gül bağlarda gül dərin,
Gül bülbüllər gül bəkləyib, gül dərin,
Gül eşqidir, gül dərmanı gül dərin,
Gül qəvvaslar, gül dəryada gül tərin.

Şair beş bəndlilik şe'rdə "gül" sözünü ayrı-ayrı mənalarda 60 dəfə işlətmişdi.¹⁶

Telimxanın ərəb əlifbası ilə yazılmış şe'rlərini bu gün Türkmən oxucusu Maxmudqulunun şe'rləri kimi, Azərbaycan oxucusu M.P.Vaqifin şe'rləri kimi asan oxuyur və özünükü sayır.

Rəhmətlik Əli Kamali böyük bir iş gördü. Telimxanın şe'rlərin toplayıb nəşrə hazırladı. Çox təəssüf ki, əcəl ona aman vermədi. Telimxan "divani"ni nəşr etdirib oxucularının ixtiyarına verə bilmədi. Yarımçıq qalmış bu iş elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənar qalarsa bir neçə il sonra nəhəng bir xəzinəni itirdiyimizə təəssüflənməkdən başqa əlacımız qalmaz.

Ə.Kamali Telimxanla yanaşı həmin mühitdə yaşayıb-yaratmış, onlarla şairin də şe'rini toplayaraq nəşrə hazırlamağa çalışmışdır.

Telimxan soyundan olan XIX —XX yüzillikdə yaşamış Mirzə Mahmud da şe'rlərində Türkmən Mahmud ləqəbindən istifadə etmişdir.¹⁷ Bütün bunlar onu göstərir ki, XI yüzillikdən başlayaraq qərbə doğru köç edən, iranda Qafqazda, Türkiyədə, hətta Balkanlarda məskunlaşan oğuzlar XX yüziliyin başlangıcınadək özlərini türkmən deyə təqdim etmişlər. Özünü türkmən adlandıran bu şairin şe'rlərindəki dil, üslub, ritm nəinki orta əsrlərdə yaşamış Türkmənistanlı şairlərin, hətta müasir Türkmən şairlərinin

yaradıcılığında bir ortaqlıq var. Bu ortaq cəhətləri aşkarlamaq üçün yeni axtarışlar, yeni araşdırmaqlar gərəkdir.

Ədəbiyyat.

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 6-cı cild. Bakı, 1982.s.119.
2. Yenə orada, 9-cu cild. Bakı, 1986, s. 411.
3. Arazoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. B. 2000, s.111-141.
4. Rəhmətlik Əli Kamali. Həyatı və yaradıcılığı (hazırlıyan: h.M. Güneyli), Tehran, 1996.
5. “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981-1989.
6. Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.
7. Əli Hüseyn oğlu Şamil. Əli Kamali ilə üç görüş. “Bilgə” jurnalı, 1997, №16, s. 20
8. Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.
9. Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.
10. Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.
11. Telimxan (hazırlayan: Yavur Akpınarlı). “Kardaş ədəbiyyətlər” jurnalı. Ərzurum. 1997, №39, s. 28-29
12. Əli Kamali. Qara Buluddan çıxan ay (Telimxan). “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981, №25, s. 52.

13. Yenə orada. S. 52-54.
14. Əli Kamalinin şəxsi arxiv. Tehran.
15. Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatının tədqiqləri. IX cild.
16. Şəxsi arxivimizdən.
17. Əli Kamali. Türkmen Mahmud. “Varlıq” jurnalı, 1981, №28-29, s. 55-59.

Али Шамил

Азербайджан

Туркменский поэт Тилимхан.

Бросив основные свои силы в усиление и укрепление военной базы, Россия превратилась в самую агрессивную и захватническую страну Европы. Российские цари, преданные заветам Петра I, пользовались любыми средствами для ослабления соседних государств и дальнейшим завоеванием их военных сил. После продолжавшейся с определенными перерывами тридцатилетней войны был захвачен Кавказ, но народы Кавказа продлили войну еще на тридцать лет воюя с русскими агрессорами.

Договора, заключенные 24 октября (5 ноября) 1813 года в ближащей крепость Гюлостане¹ к Гяндже и 10 (22) февраля 1928 года в близлежащей деревне к Табризу Туркменча² не только разделили Азербайджан на две части, но и удалили традиционно исторические культурные центры от основного населения региона. Многие годы азербайджанцы были вынуждены разлучиться с братьями по вере языку. Россия же хотела захватив Азербайджан, создать для республики новую культуру и заново переделать ее историю.

Все служило тому, чтобы оторвать Азербайджан от своих корней.

Но присоединение северного Азербайджана к России вопреки всему имело и свои положительные стороны. Посредством России Азербайджан был приобщен к быстро развивающейся Европе и это благотворно влияло на его развитие.

Политику империи России продолжила страна, выросшая на ее руинах — молодая страна Советов. Говоря на словах о братстве и равенстве Россия на самом деле претворяла в жизнь планы по разобщению народов, по их растворению. Было запрещено людям науки поддерживать какие-либо связи с коллегами из-за границы. Народам, входящим в состав Советского Союза запрещалось общаться с людьми из-за рубежа. Все решалось посредничеством, “руками” Москвы.

Азербайджанские тюрки и туркмены уходящие глубокими корнями к Огузцам вынуждены были поддерживать связь через Москву.

В мировой литературе имеется перевод с оригинала. Увы, произведения туркменских писателей переводились на азербайджанский лишь после перевода этих произведений на русский. Замена трижды алфавита этих народов за последние 60-70 лет служила разобщению тюркоязычных народов. И естественно, что поставленные в такое сложное положение деятели культуры не могли многосторонне изучить их различия.

Приход к власти Ирана для персидских шовинистов было ударом для развития культурных взаимоотношений, а также литературных исследований. В стране закрылись школы на тюркском языке, газеты, журналы, радио, телевидение, кино реанимировались.

Хотя свержение шахского режима относительно и смягчило национальный вопрос, запрет на международные взаимоотношения лежал тяжким бременем на общем развитии.

После Ирано-исламской революции 1979 года тюрки, жившие в стране издают газеты на родном языке. Правда многие из них вследствии закрылись³. Но все это имело силу воздействия. Народ наш понял, что скорость современного научно-технического развития не идет в ногу с изучением нашей истории, литературы, фольклора, этнографии, одним словом, изучением самих себя. К великому сожалению до сих пор литературоведение не обратилось к изучению такого поэта как Тилимхан: нет о нём сведений в учебниках, нет анализа его произведений, нет даже книги его стихов. Наука впервые получила сведения о Тилимхане у Али Кямали (1944-1996),⁴ родившегося в деревне Бандамир, которая находилась недалеко от города Сава, и которая входила в свою очередь в остан (область) Эраг Иранской Исламской Республики. Али Акбер оглы Кямали окончил юридический факультет Тегеранского Университета. Работал адвокатом до последних дней своей жизни, Али Кямали был известен также как литературовед. Заслуга его огромна в изучении и доведении до научной общественности литературы и фольклора, так называемых иранских источников: “Средние — иранские тюрки”, “Саваинские тюрки”. В номерах за 1981-1989 годы журнала “Варлыг”, изданного в Тегеране, вышли в свет более 20-ти научных статей Али Кямали.⁵

В начале XX века тюрки проживали в 729 деревнях области Сава⁶ (в данное время число этих деревень уменьшилось до 450 — А.Ш.). Из этих деревень Али Кямали собрал около 30-ти дастанов, стихотворений ста поэтов, не вошедших в историю литературы, а также пословицы, сказки, баяты и т-д. Собранные им дастаны — “Гареб и Шахсенем”, “Тайр и Мирза”, “Асли — Керем”, “Магомед и Пери”, “Хамрах”, “Сайяд и Саадат”, “Аббас Дурханский” и другие объемные дастаны, изданные на сегодняшний день в Турции, Иране, Азербайджане, Туркмении и в других регионах, представляют интерес как новый вариант, а также части (голлар) дастана “Кероглы”⁷.

Среди собранных и подготовленных для издания (но, к сожалению не изданных) произведений Али Кямали “Диван” Тилимхана занимает особое место. Али Кямали в качестве исследования написал предисловие к “Дивану”, состоящему из 10000 бейтов, дал разъяснение около 5 тысячам арабских и персидских слов, часто употребляемых в стихотворениях, а также 5 (пяти) тысячам джинасов (ъинас). Следует отметить, что в литературе тюркских народов нет второго такого художника как Тилимхан, который бы уделял столь важное место джинасу⁸.

Глубоко изучивший жизнь и творчество Тилимхана Али Кямали пишет: Марага одна из деревень Мызылканской (Ноберан) Бахши (район — А.Ш.) из которого родом наш родной брат и великий поэт. А Марагинцы считают своими корнями Туркменов⁹.

Эту мысль подтверждают стихи самого Тилимхана:

Билинляр билсин мян Тилимханам,
Билмаянляр билсин, эювщярам канам.
Сакини мярааей, ясли түркманам.
Эязя -эязя бу ъашаннан эялиярм.

(Пусть знают все, что я Тилимхан
Пусть знают незнающие, что я дорогоценен
Из мараги я, считаюсь туркменом
С любовью гуляю по этим местам.)

или:

Түркмян тилим, беля гымдян гурума
Вар ээтинян Истанбула -Урума,
Тор гурмушдум тярлан эяля торума,
Тярлан шикары да сар олуб мяня.¹⁰

или же:

Мюмин пушкиши гулландым,
Йедим, ичдим мян сулландым,
Бешиштэ эетдим мян доландым,
Түркмян Тилимхана мян длондым.

Даже Баят Джадар перекликался с ним в стихотворной форме (дейишмя), обращался к нему следующим образом:

Мяндян салам олсун Түркмян Тилимя,
Щагтгэ шяриятдян эял хябэр верим.¹¹

(Приветствуя я Туркмена Телима
обращаясь к нему законами шариата)

По сведениям собранным Али Кямали у своего народа — турки из Марагов происходили из пяти туркменских родов - братьев, живших в Средние века. Одного их этих братьев звали Асты. Тилимкан как раз был из рода Асты. Отца Тилимхана звали Темурхан а деда Карабан. Влюбившись 14-15 летним юношей в свою двоюродную сестру — Мехри ханум — Тилимхан сочиняет стихи и приобретает у народа славу “ашуга правды”. По обстоятельством Мехри выдают замуж за другого и муж дабы избежать кривотолков переезжает в город Шираз. Тилимхан также перезжает в Шираз и преобретает успокоение души тем, что дышит тем же воздухом, что и Мехри ханум. Проживая в течении 7 лет благодаря “калбаксудству” влюбленная душа Тилимхана не успокаивается, посвящая стихи своей влюбленной.

До конца своих дней оставаясь преданным своей любви и переезжая туда, куда переезжает его возлюбленная Тилимхан так и покидает этот мир, не увидев в смертный час Мехри ханум у своего одра¹².

А.Камяли уточнил данные биографии Тилимхана основываясь не только на документы, но и на стихи поэта. В одних из стихов ему 80, в другом 90. Опираясь на эти стихи исследователь приходит? К выводу, что Тилимхан прожил более 90 лет.

Договор, заключенный им по продаже своего имущества датируется. 1244 годом по хиджери (1818) 19 по миладии. Исследователь не только определяет дату его рождения и смерти, но и составляет список его детей и внуков. В списке сына его зовут Гуламгусейнбек, внука — Гарифбек, правнука Мурадхан — внука-корня

Туркмен- Махмуд — поэта прозванного Мирза Махмудом. Али Кямали пишет также о том, что сын Мирзы Махмуда Гусейн, а также внуки его Ахмед и Гасан живы.¹³

Основу творчества Тилимхана составляет “щебя вязни”, хотя он писал и в разных формах “яруз вязни” наряду с лирическими гошма, герайлы, теджнисы, баяты у него немало стихотворений общественно-политического, а также дидактического содержания.¹⁴

В своих стихотворениях, в строках, где обычно авторы указывают свои имена поэт называл себя по разному: Телимхан, Тилимхан, Теллихан. По Кямали в основе всех имен слово “тел” — что в переводе означает прядь волос. И сегодня мы встречаем в Азербайджане схожие имена, такие как Телли. Одного из друзей Качак Неби, жившего в XIX веке, звали Телли Кара.

Хотелось бы отметить, что биографию исследования творчества Тилимхана необходимо пересмотреть и изменить выводу по поводу истории возникновения литературных жанров. Например:

Сяйяд эзяр шикарынын даыйнан,
Лала айлар зари-эирбан даыйнан,
Ашыг дейяр даыйнан,
Гар ялляшир даыйнан
Ешгини чяккяннярин
Тыйяринде даыйнан.
Ашыг дейяр: щасрятинян, даыйнан

Ач зылфчиң синян цетя айла да¹⁵.

Большинство, литературоведов считают, что в “щея вязни” додаг даймаз впервые сочинения Гекчайлы Ашыг Алескер (1821- родившегося за 66 лет до Ашыга Алескера Тилимхана тоже имеются сочинения в том жанре. Экземпляры этих стихов достаточно совершенны. Например: у Тилимхана встречаются образцы 4 и 6 строчные “ъинаалы додагдаймаз”. По совершенству мастерства этих стихов, чувствуется, что этот жанр не является новшеством поэта, новыми образами в поэзии. Очевидно, что и современники Тилимхана и поэты, жившие до него пользовались этим жанром, но увы их стихи не дошли до наших дней. Тилимхан мастерски пользуясь многозначимостью слов и их звучностью, достиг единства слова и музыки и создал незаменимые жемчужины поэзии.

Эцл башымдан эцл айлымы эцл алды.

Эцл гашларын, эцл эюзлярин, эцл цзиң.

Эцл тяклифи эцл бизляря, эцл етмя

Эцл, эдин сиз эцлшяниндян эцл цзиң.

Эцл сейр един, эцл баяларда эцл дярин,

Эцл бцлбцлляр эцл бякляйиб, эцл дярин

Эцл ешгидир, эцл дярманы эцл дярин.

Эцл гяваслар, эцл дярайада эцл тярин.

Поэт в пятиуплетном стихотворении употребив слово “цвето” 60 раз, воспользовался разными значениями этого слова¹⁶.

Сегодня туркменский читатель воспринимает стихи Тилимхана, написанные на арабском языке также легко как стихи Махтумгулу, азербайджанский же читатель читает их также легко как и стихотворения М. П. Вагифа. Покатный Али Кямани собрав и напечатав стихи Тилимхана внес свою лепту в тюркоязычное литературоведение. К сожалению он не смог напечатать “диван”ы Тилимхана и представить их читателям. Оставленное на полпути научное исследование требует немедленного общественного внимания, иначе ученые могут потерять неоценимое сокровище.

Следует отметить, что А.Кямали наряду с Тилимханом стремится собрать и издать стихотворение десятка поэтов, живших в тот же период и в той же атмосфере.

Принадлежавший к роду Тилимханов и 4 года живший уже в XIX-XX столетиях Мирза Махмуд также в своих стихотворениях пользовался псевдонимом Туркмен Махмуд.¹⁷ Все это лишний раз подтверждает, что кочевав, начиная с XI века в сторону (Запада) и обосновавшиеся в Иране, Кафказе, Турции, даже в Балканах, Огузы до начала XX века считали себя туркменами. Отсюда и схожесть языка, стиля, ритма поэта называвшего себя Туркменом Махмуд не только с

творчеством поэтов средних веков, но и с творчеством современных тюркских поэтов. А для изучения схожестей стилей, направлений, языка, ритма необходимы новые исследования тюркоязычной поэзии.

Сноска:

- 1.** Азербайджанская Советская Энциклопедия. Т.6. Баку, 1982, с.119
- 2.** Там же, Т.9. Баку, 1986, с. 411.
- 3.** Аразоглы. “Краткая история Азербайджана”. Баку, 2000, с. 111-141.
- 4.** Покойный Али Кямали. *Әиңىнъ и творчество* (подготовил: Х.М. Гюнейли), Тегеран, 1996.
- 5.** Журнал “Варлыг” (Тегеран), 1981-1989.
- 6.** Али Кямали. “Луна выходящая из черной тучи. (Тилимхан). Журнал “Варлыг”, 1981, № 25, с.51.
- 7.** Али Гусейн оглы Шамил. “Три встречи с Али Камали”. Журнал “Билге”, 1997, №16, с. 20.
- 8.** Али Шамил. Знакомые мне люди. Бакы. 2000. С.103.
- 9.** Али Кямали. “Луна выходящая из черной тучи. (Тилимхан). Журнал “Варлыг”, 1981, № 25, с.51.
- 10.** Али Шамил. Знакомые мне люди. Бакы. 2000. С.103.
- 11.** Тилимхан (готовил: Явур Акпынарлы). Журнал “Кардаш едебийятлар”. Арзурум. 1997, №39, с. 28-29.
- 12.** Али Кямали. “Луна выходящая из черной тучи. (Тилимхан). Журнал “Варлыг”, 1981, № 25, с.51.
- 13.** Там же. с. 52-54.
- 14.** Личный архив Али кямали. Тегеран.
- 15.** Исследования Устного Народного творчество Азербайджана. IX том.
- 16.** Из нашего личного архива.
- 17.** Али Кямали. Туркмен Махмуд. Журнал “Варлыг” 1981, №28-29, с. 55-59.

Али Шамил

ст.науч. сотрудник Института

Литературы им Низами.

Ashagidakını Yuxarıdakılarla Tyutushdur

Əli Şamil

Azərbaycan

TÜRKMƏN ŞAIRI TELIMXAN

Əsas gücünü hərbi sahəyə yönəldən Rusiya qısa vaxtda Avropanın ən işgalçı dövlətinə çevrildi. I Pyotrun vəsiyyətlərinə sadıq qalan Rus çarları qonşu dövlətləri zəiflətmək, sonra da hərbi güclə ələ keçirmək üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Müxtəlif fasılələrlə 30 ildən artıq davam edən müharibədən sonra Qafqaz işgal edildi. Lakin Qafqaz xalqları Rus işgalçularına qarşı döyüşləri daha 30 il davam etdirildilər.

1813-cü ilin oktyabrın 24-də (noybrın 5-i). Gəncə yaxınlığında Gülüstan qalasında 1, 1828-ci ilin fevralın 10 (22)-də Təbriz yaxınlığındaki Tükmənçay kəndində 2 bağlanmış müqavilələr nəinki Azərbaycanı ikiyə böldü, bölgənin əhalisini tarixi ən-ənəvi mədəniyyət mərkəzlərindən ayırdı. Uzun illər azərbaycanlılar dili bir, dini bir qardaşlarından ayrı düzdülər. Rusiya isə işgal altında saxladığı Azərbaycanda yeni bir mədəniyyət, yeni bir tarix formalaşdırmaq istəyirdi. Bu Azərbaycan xalqını öz kökündən ayırmaga xidmət edirdi, başqa bir tərəfdən Rusiya vasitəsilə Avropaya çıxış sürətlə inkişaf edən Avropanı öyrənmə, tanıma Azərbaycanın özünün də inkişafına şərait yaradırdı.

Rusyanın imperiya siyasetini onun xarabaliqları üzərində ucalan gənc Sovet İttifaqı da davam etdirdi. Üzdə qardaşlıqdan, bərabərlikdən dəm vurulsada əməldə müstəmləkə altında olan xalqları parçalamaq, əritmək üçün yüzlərlə plan hazırlanıb həyata keçirilirdi. Xalqların elm, mədəniyyət xadimlərinə xaricdəki həmkarları ilə əlaqə saxlamaq yasaqlanmışdı. Sovet İttifaqının tərkibində olan xalqların birbaşa əlaqəsi müxtəlif bəhanələrlə əngəllənirdi. Hər şey Moskvanın əli ilə, onun vasitəciliyi ilə həll olunurdu. Belə ki, hətta Oğuz soyundan olan Azərbaycan türkləri və Türkmenlər bir-birylə Moskva vasitəsilə əlaqə saxlamalı idi. Orijinaldan tərcümədə yüksək qiymətləndirilsə də Türkmen yaziçi və şairlərinin rusca çap olunmuş əsərlərinin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsinə icazə verilirdi. Ötən 60-70 ildə bu xalqların əlifbasının zoraklığa üç dəfə dəyişdirilməsi onları bir-birindən ayrı salmağa xidmət edirdi. Belə bir çətin vəziyyətə salınmış mədəniyyət xadimləri öz tarixlərini, ədəbiyyatlarını geniş, müqayisəli öyrənə bilmirdilər.

İranda hakimiyət başına fars şovinistlərinin gəlməsi də həm mədəni əlaqələrimizin inkişafına, həm də mədəniyyət araşdırılmasına ağır zərbə vurmuşdu. Ölkədə türkçə məktəblər bağlanmış, qəzet-jurnal, radio, televiziya, kino əngəllənmişdir.

İrticaçı şah rejiminin devrilməsi ölkədə milli məsələdə bir yumşalma yaratsa da xarici əlaqələrin yasaqlanması ümumi inkişafa ağır zərbə vurmuşdur. 1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra ölkədə yaşayış türklər ana dillərində qəzet və jurnallar nəşr etməyə başladılar.³ Düzdür bunların əksəriyyəti sonralar qapandı. Amma zehniyyətlər də öz təsirini göstərdi. Xalqımız ayıldı ki, bizim tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, etnoqrafiyamızı bir sözlə özümüzü öyrənmə sür'ətimiz müasir elmi-texniki tərəqqi ilə ayaqlaşdırır. Cox təəssüf ki, bu günə kimi Telimxan (1742/43-1829) kimi bir şair haqqında nəinki dərsliklərdə bilgi verilib, heç normal bir araştırma, şe'r'lər kitabı belə əldə yoxdur.

Telimxan haqqında elm aləminə ilk bilgi verən Əli Kamali (1944-1996) olmuşdur.⁴ İran İslam Respublikasının Əraq ostanına (vilayətinə) daxil olan Savə şəhərinin yaxınlığında Bəndəmir kəndində doğulan Əli Əkbər oğlu Kamali Tehran Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiştir. Ömrünün sonunadək Tehranda vəkil işləyən Əli Kamali həm də ədəbiyyatşunas kimi tanınmışdır. İran qaynaqlarında “Orta İran türkləri”, “Savə türkləri” adlandırılan xalqın ədəbiyyatının, folklorunun elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasında onun rolü əvəzsizdir. Tehranda Türkçə və farsca nəşr olunan “Varlıq” jurnalının 1981-1989-cu il saylarında Ə.Kamalinin 20-dən çox araşdırması dərc edilib.⁵

XX yüzilliğin başlanğıcında Savə bölgəsində 729 kənddə türklər yaşamışdır⁶ (hazırda həmin kənddə sayı 450-yə enib-Ə.S). Ə.Kamali bu kəndlərdən 30-a yaxın dastan, ədəbiyyat tariximizə daxil olmamış 100-ə yaxın şairin şe'rini, atalar sözü, nağıl, bayati və s. toplamışdır. Onun topladığı “Qərib və Şahsənəm”, “Tahir və Mirzə”, “Əsli Kərəm”, “Məhəmməd və Pəri”, “Həmrəh”, “Səyyad və Səadət”, “Duxarxanlı Abbas” və b. dastanlar indiyədək Türkiyədə, İranda, Azərbaycanda, Türkmenistanda və b. yerlərdə çap olunanlardan həcmə böyükdir. “Koroğlu” dastanının qolları isə yeni variant kimi olduqca maraqlıdır.⁷

Əli Kamali toplayıb nəşrə hazırladığı əsərlər arasında Telimxan “Divani”nın xüsusi yeri var. 10 min beyti əhatə edən “Divana” araşdırıcı kimi ön söz yazmış, şe'r'lər də geniş işlədilən 5 minə yaxın ərəb və fars sözünün, eləcədə 5 min cinasın izahını vermişdir. Bu onu göstərir ki, türk xalqları ədəbiyyatında Telimxan qədər cinasa önəm verən ikinci bir sənətkarımız yoxdur.⁸

Telimxan in həyat və yaradıcılığını dərindən araşdırıran Ə.Kamalı yazar: “Marağa Mizilqan (Nobəran) bəxşinin (rayon -Ə.S.) kəndlərindən birisidir ki, Telimxan bizim əziz qardaş və böyük şairimiz o kənd əhlidir. Maraqlıdır onlar öz əsillərini türkmən sayarlar”.⁹

Bu fikri Telimxanın şe'r'ləri də təsdiqləyir. Məs.:

*Bilənlər bilsin mən Telimxanam,
Bilməyənlər bilsin, gövhərəm kanam.
Sakini Mərağey, əslı Türkmanam.
Gəzə -gəzə bu cahannan gəlirəm.*

Yaxud:

*Türkmən Tilim, belə qəmdən quruma
Var getginən İstanbulla Uruma,
Tor qurmuşdum tərlan gələ toruma,
Tərlan şikarı da sar olub mənə.¹⁰*

yaxud:

*Mömin puşisi qullandım,
Yedim, içdim mən sullandım,
Behiştə getdim mən dolandım,
Türkmən Telimxan a mən döndüm.*

Hətta Telimxan la deyişən Bayat Cəfər də ona

*Məndən salam olsun Türkən Tilimə,
Haqqı şəriətdən gəl xəbər verim.¹¹*

-deyə müraciət edir.

Əli Kamalininin xalqdan topladığı rəvayətlərə görə Marağadakı türklər orta yüzilliklərdə orada yerləşmiş beş Türkmən qardaşın törəmələridir. O qardaşların birinin adı Asqin imiş. Telimxan da Asqin nəslindəndir. Atasının adı Temurxan, babasının adı isə Qaraxan imiş. 14-15 yaşlarında əmisi qızı Mehri xanıma vurulmasıyla şe'r söyləməyə başlayan Telimxan xalq arasında "haqq aşığı" kimi məşhurlaşır. Rəvayətə görə Mehri xanımı ona deyil, başqasına ərə vermişlər. Əri də söz-sovdan yaxa qurtarmaq üçün Mehrini də alıb Şiraz şəhərinə köçür. Telimxan da Şiraza gedir. 7 il orada "qaltaqsudluq" (dəvə çulu və at yəhəri düzəltmək Ə.S.) etməklə güzəranını tə'min edir və sevgilisinin udduğu havanı udduğu ilə təskinlik taparaq ona şe'rlər qoşur.

Ömrünün sonunadək Mehri xanım hara köçər oraya köçən, orada yaşayan Telimxan ölüm ayağında sevgilisi yanına gəlməyənədək can vermir. 12 Ə.Kamali Telimxan in tərcüməyi-halını dəqiqləşdirərkən sənədlərə və şairin şe'rlərinə istinad edir. Şe'rlərin birində Telimxan 60, başqa bir yerdə isə 90 yaşı olduğu söyləyir. Buna əsaslanan araşdırıcı şairin doxsan ildən çox ömür sürdüyü qənaətinə gəlir.

Telimxan in mülk alqı-satqısı haqqında bağladığı müqavilədəki tarix isə hicri 1244 (miladi 1818/19) ildir. Araşdırıcı nəinki Telimxan in doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirir həm də şairin nəvə-nəticələrinin siyahısını tərtib edir. Telimxan in oğlu Qulamhüseynbəy, nəvəsi Qəribbəy, nəticəsi Muradxan, kötücəsi Türkmən Mahmud təxəllüsü ilə şe'rlər qoşan Mirzə Mahmud olduğunu göstərir. Mirzə Mahmudun oğlu Hüseyin də, oğulları Əhməd və Həsən sağ olduqlarını yazar. 13

Telimxan əruz vəznin müxtəlif bəhrələrində şe'r yazsa da yaradıcılığının əsasını heca vəznində yazılmış şe'rlər tutur. Lirik qoşmaları, gəraylıları, təcnisləri, bayatıları ilə yanaşı ictimai-siyasi məzmunlu eləcə də didaktik (tərbiyəvi) şe'rləri də çoxdur. Onun poeziyasının tədqiqi, ayrı-ayrı janrlarda yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirməsi ayrı-ayrı elmi məqalənin, mə'rüzənin mövzusudur. 14

Şerlərinin möhürübdəndə əsasən Telimxan, Telimxan, Tellixan işlədib. Əli Kamaliyə görə bu saç, Tük anlamını verən Tel sözündəndir. Bu günün özündə də Telli adına Azərbaycanda rast gəlinir. XIX yüz ildə yaşamış Qaçaq Nəbinin (1854-96) döyüş dostlarından biri də Telli Qaradır.

Biz yalnız onu qeyd edəcəyik ki, Telimxan in yaradıcılığı ilə tanışlıq ədəbiyyatımızda janrların yaranma tarixi ilə bağlı söylənilən bə'zi hökmələrə yenidən nəzər salıb dəyişməyi tələb edir. Məs: Azərbaycan ədəbiyyatşunaslarının əksəriyyəti heca vəznində dodaqdəyməzi ilk dəfə Göycəli Aşəq Ələsgər

(1821-1926) söylədiyini yazırlar. Aşıq Ələsgərdən 66 il) öncə doğulmuş Telimxan in da dodaqdəyməzləri var. Özü də çox kamil nüsxələrdir. Məs:

*Səyyad gəzər şikarının dağıynan,
Lala ağlar zari-giryan dağıynan,
Aşıq deyər dağıynan,
Qar əlləşir dağıynan
Eşqini çəkənnərin
Ciyərində dağıynan.
Aşıq deyər: həsrətiyənən, dağıynan
Aç zülfünү sinən üstə aqla da.15*

Telimxan yaradılığundakı ciğalı dodaqdəyməz təcnislərin ciğalarının 4 və 6 misralı nümunələrinə də rast gəlinir. Sənətkarlıq cəhətdən bitkin nümunələr onu göstərir ki, bunlar ilk qələm təcrübəsi, yəni şarını yeni axtarışından doğan, yeni yaranan nümunələr deyil. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Telimxan in müasirləri və özündən əvvəl yaşamış şair və aşıqlar da dodaqdəyməzlər yaratmışlar. Çox təəssüf ki, hələlik onlar əlimizdə yoxdur.

Telimxan dilimizdəki sözlərin çox mə'nalılığından və səslərin ahəngindən məharətlə istifadə edərək sözlə musiqinin vəhdətinə nail olmuş əvəzsiz sənət inciləri yaratmışdır.

Məs:

*Gül başımdan gül aqlımı gül aldı.
Gül qaşların, gül gözlərin, gül üzün.
Gül təklifi gül bizlərə gül etmə,
Gül, gedin siz gülşənidən gül üzün.*

*Gül seyr edin, gül bağlarda gül dərin,
Gül bülbüllər gül bəkləyib, gül dərin,
Gül eşqidir, gül dərmanı gül dərin,*

Gül qəvvaslar, gül dəryada gül tərin.

Şair beş bəndlilik şe'rdə "gül" sözünü ayrı-ayrı mənalarda 60 dəfə işlətmişdi.16

Telimxan in ərəb əlifbası ilə yazılmış şe'rələrini bu gün Türkmən oxucusu Maxmudqulunun şe'rələri kimi, Azərbaycan oxucusu M.P.Vaqifin şe'rələri kimi asan oxuyur və özünüňkü sayır.

Rəhmətlik Əli Kamali böyük bir iş gördü. Telimxan in şe'rələrin toplayıb nəşrə hazırladı. Cox təəssüf ki, əcəl ona aman vermədi. Telimxan "divanı"ni nəşr etdirib oxucularının ixtiyarına verə bilmədi. Yarımçıq qalmış bu iş elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənar qalarsa bir neçə il sonra nəhəng bir xəzinəni itirdiyimizə təəssüflənməkdən başqa əlacımız qalmaz.

Ə.Kamali Telimxan la yanaşı həmin mühitdə yaşayıb-yaratmış, onlarla şairin də şe'rini toplayaraq nəşrə hazırlamağa çalışmışdır.

Telimxan soyundan olan XIX -XX yüzillikdə yaşamış Mirzə Mahmud da şe'rələrində Türkmən Mahmud ləqəbindən istifadə etmişdir.17 Bütün bunlar onu göstərir ki, XI yüzillikdən başlayaraq qərbə doğru köç edən, iranda Qafqazda, Türkiyədə, hətta Balkanlarda məskunlaşan oğuzlar XX yüzilliyin başlanğıcında özlərini türkmən deyə təqdim etmişlər. Özünü türkmən adlandıran bu şairin şe'rələrindəki dil, üslub, ritm nəinki orta əsrlərdə yaşamış Türkmenistanlı şairlərin, hətta müasir Türkmen şairlərinin yaradıcılığında bir ortaqlıq var. Bu ortaqlıq cəhətləri aşkarlamaq üçün yeni axtarışlar, yeni araşdırmaqlar gərəkdir.

Ədəbiyyat.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 6-cı cild. Bakı, 1982.s.119.

Yenə orada, 9-cu cild. Bakı, 1986, s. 411.

Arazoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. B. 2000, s.111-141.

Rəhmətlik Əli Kamali. Həyatı və yaradıcılığı (həsr: h.M. Güneyli), Tehran, 1996.

"Varlıq" (Tehran) jurnalı, 1981-1989.

Əli Kamali. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan). "Varlıq" jurnalı, 1981, № 25, s.51.

Əli Hüseyn oğlu Şamil. Əli Kamali ilə üç görüş. "Bilgə" jurnalı, 1997, №16, s. 20

Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.

Əli Kamalı. Qara buluddan çıxan ay (Telimxan). “Varlıq” jurnalı, 1981, № 25, s.51.

Əli Şamil. Tanıdığım insanlar. Bakı. 2000. S.103.

Telimxan (hazırlayan: Yavur Akpinarlı). “Kardaş ədəbiyyətlər” jurnalı. Ərzurum. 1997, №39, s.

28-29

Əli Kamalı. Qara Buluddan çıxan ay (Telimxan). “Varlıq” (Tehran) jurnalı, 1981, №25, s. 52.

Yenə orada. S. 52-54.

Əli Kamalının şəxsi arxiv. Tehran.

Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatının tədqiqləri. IX cild.

Şəxsi arxivimizdən.

Əli Kamalı. Türkmen Mahmud. “Varlıq” jurnalı, 1981, №28-29, s. 55-59.

Ali Şamil

Azerbaydjan

Turkmenskiy pogt Tilimxan.

Brosiv osnovnie svoi sili v usilenie i ukreplenie voennoy bazi, Rossiə prevratilasğ v samuö aqressivnuö i zaxvatniçeskuö stranu Evropi. Rossiyskie üari, predannie zavetam Petra I, polgzovalisğ löbimi sredstvami dlə oslableniə sosednix qosudarstv i dalğneyşim zavoevaniem ix voennix sil. Posle prodoljavşeyə s opredelennimi pererivami tridüatiletney voynı bil zaxvaçen Kavkaz, no narodi Kavkaza prodlili voynu ehe na tridüatğ let voöə s russkimi aqressorami.

Doqovora, zaklöçennie 24 oktəbrə (5 noəbrə) 1813 qoda v blijahey krepostğ Qölöstane1 k Qəndje i 10 (22) fevralə 1928 qoda v blizlejahey derevne k Tabrizu Turkmençae2 ne tolğko razdelili Azerbaydjan na dve çasti, no i udalili tradiüionno istoriçeskie kulğturnie üentri ot osnovnoqo naseleniə reqiona. Mnoqie qodi azerbaydjanüü bili vinujdeni razluçitğə s bratğəmi po vere əziku. Rossiə je xotela zaxvativ Azerbaydjan, sozdatğ dlə respublikı novuö kulğturu i zanovo peredelatğ ee istoriö.

Vse slujilo tomu, çtobi otorvatğ Azerbaydjan ot svoix korney.

No prisodenenie severnoqo Azerbaydjana k Rossii vopreki vsemu imelo i svoi polojitelğnie storoni. Posredstvom Rossii Azerbaydjan bil priobhen k bistro razvivaöheysə Evrope i gto blaqtvorno vliəlo na ego razvitie.

Politiku imperii Rossii prodoljila strana, virossaq na ee razvalinax - molodaə strana Sovetov. Qovorə na slovax o bratstve i ravenstve Rossiə na samom dele pretvorəla v jiznğ planı po razobheniö narodov, po ix rastvorenio. Bilo zapreheno lödəm nauki podderjivatğ kakie-libo svəzi s kollegami iz-za qraniüü. Narodam, vxodəhim v sostav Sovetskoqo Soöza zaprehalosğ obhatğə s lödğmi iz-za rubeja. Vse reşalosğ posredniçestvom, "rukami" Moskvı. Azerbaydjanskie törki i törkmeni uxodəhie qhubokimi kornəmi k Oquzüam vinujdeni bili podderjivatğ svəzğ cerez Moskvı.

V mirovoy literature imeetsə perevod s originala. Uvi, proizvedeniə törkmenskix pisateley perevodilisğ na azerbaydjanskiy lişğ posle perevoda gtix proizvedeniy na russkiy. Zamena trijdı alfavita gtix narodov za poslednie 60-70 let slujila razobheniö törkozıçınix narodov. İ estestvenno, çto postavlennie v takoe slojnoe polojenie deəteli kulğturi ne moqli mnoqostoronne izuçitğ ix razlıçıə.

Prixod k vlasti İrana dlə persidskix şovinistov bilo udarom dlə razvitiə kulğturnix vzaimootnoşeniy, a takje literaturnix issledovaniy. V strane zakrilisğ şkoli na törskom əzike, qazeti, jurnalı, radio, televidenie, kino reanemirovalisğ.

Xotə sverjenie şaxskoqo rejima otnositelğno i sməqçilo naüionalğniy vopros, zapret na mejdunarodnie vzaimootnoşeniy lejal təjkim bremenem na obhem razviti.

Posle İrano-islamskoy revolüssii 1979 qoda törki, jivşie v strane izdaöt qazeti na rodnom əzike. Pravda mnoqie iz nix vposledstvii zakrilisğ3. No vse gto imelo silu vozdeystviə. Narod naş ponəl, çto skorostğ sovremенноqo nauçno-texniçeskoqo razvitiə ne idet v noqu s izucheniem naşey istorii, literaturi, folğklora, gtinqrafi, odnim slovom, izucheniem samix sebə. K velikomu sojalenio do six por literaturovedenie ne obratilosğ k izučeniö takoqo pogta kak Tilimxan: net o nəm svedeniy v učebnikax, net analiza eqo proizvedeniy, net daje kniqi eqo stixov. Nauka vpervie poluçila svedeniə o Tilimxane u Ali Kəmali (1944-1996),4 rodivşeqosə v derevne Bandamir, kotorə naxodilasğ nedaleko ot qoroda Sava, i kotorə vxodila v svoö oçeredğ v ostan (oblastğ) Graq İranskoy İslamskoy Respublikı. Ali Akber oqlı Kəmali okonçıl öridiceskiy fakulğtet Teqeranskoqo Universteta. Rabotal advokatom do posledníx dney svoey jızni, Ali Kəmali bil izvesten takje kak literaturoved. Zasluqa eqo oqromna v izučenii i dovidenii do nauçnoy obhestvennosti literaturi i folğklora, tak nazivaemix iranskix istoçnikov: “Srednie - iranskie törki”, “Savainskie törki”. V nomerax za 1981-1989 qodi jurnalala “Varlıq”, izdannoqo v Teqerane, vişli v svet bolee 20-ti nauçníx statey Ali Kəmali.5

V naçale XX veka törki projivali v 729 derevnəx oblasti Sava6 (v dannoe vremə çislo gtix derevenğ umenğsilosğ do 450 - A.Ş.). Iz gtix derevenğ Ali Kəmali sobral okolo 30-ti dastanov, stixotvoreniy sta pogtov, ne voşedşix v istoriö literaturi, a takje posloviyi, skazki, baştı i t-d. Sobrannie im dastanı - “Qarib i Şaxsenem”, “Tair i Mirza”, “Aslı - Kerem”, “Maqomed i Peri”, “Xamrax”, “Sayyad i Saadat”, “Abbas Durxanskiy” i drugie obğemnie dastanı, izdannie na seqodnəşniy denğ v Turüii, İrane, Azerbaydjane, Turkmenii i v druqix reqionax, predstavlaöt interes kak noviy variant, a takje çasti (qollar) dastana “Keroqlı”7.

Sredi sobrannix i podqotovlennix dlə izdaniə (no, k sojalenio ne izdannix) proizvedeniy Ali Kəmali “Divan” Tilimxana zanimaet osoboe mesto. Ali Kəmali v kaçestve issledovaniə napisal predislovie k “Divanu”, sostoəhemu iz 10000 beytov, dal razğəsnenie okolo 5 tisəçam arabskix i persidskix slov, çasto

upotrebləemix v stixotvoreniox, a takje 5 (pəti) tisəçam djinasov (cinas). Sleduet otmetitğ, çto v literature törkskix narodov net vtoroqo takoqo xudojnika kak Tilimxan, kotoriy bi udeləl stolğ vajnoe mesto djinasu8.

Qluboko izuçivşiy jiznğ i tvorčestvo Tilimxana Ali Kəmali pişet: Maraqa odna iz derevenğ Mizılkanskoy (Noberan) Baxşı (rayon - A.Ş.) iz kotoroqo rodom naş rodnoy brat i velikiy pogt. A Maraqinüi sçitaöt svoimi kornəmi Turkmenov9.

Gtu mislğ podtverjdaöt stixi samoqo Tilimxana:

*Bilənlər bilsin mən Tilimxanam,
Bilməyənlər bilsin, gövhərəm kanam.
Sakini mərağaeyp, əslı türkmanam.
Gəzə -gəzə bu cahannan gəlirəm.*

*(Pustğ znaöt vse, çto ə Tilimxan
Pustğ znaöt neznaöchie, çto ə doroqoünen
İz maraqi ə, sçitaösğ türkmenom
S löbovgö quləö po gtim mestam.)*

ili:

*Türkmən tilim, belə qəmdən quruma
Var getginən İstanbula -Uruma,
Tor qurmuşdum tərlan gələ toruma,
Tərlan şikarı da sar olub mənə.10*

ili je:

*Mömin puşisi qullandım,
Yedim, içdim mən sullandım,
Behiştə getdim mən dolandım,
Türkmən Tilimxana mən döndüm.*

Daje Baøt Djafar pereklikalsə s nim v stixotvornoy forme (deyişmə), obrahalsə k nemu sleduöhim obrazom:

Məndən salam olsun Türkmen Tilimə,

Haqqü şəriətdən gəl xəbər verim.11

(Privetstvuö ə Turkmena Telima

obrahaəsğ k nemu zakonami şariata)

Po svedeniəm sobrannum Ali Kəmali u svoeqo naroda - turki iz Maraqov proisxodili iz pəti turkmenskix rodov - bratğev, jivşix v Srednie veka. Odnoqo ix gtix bratğev zvali Astı. Tilimkan kak raz bil iz roda Astı. Otüa Tilimkana zvali Temurxan a deda Karaxan. Vlöbivşisğ 14-15 letnim önoşey v svoö dvoörnuö sestru - Mexri xanum - Tilimxan soçinəet stixi i priobretae u naroda slavu “aşuqa pravdi”. Po obstoətelğstvom Mexri vudaöt zamuj za druqoqo i muj dabı izbejatğ krivotolkov pereezjaet v qorod Şiraz. Tilimxan takje perezjaet v Şiraz i preobreteta uspokoenie duşı tem, çto dişit tem je vozduxom, çto i Mexri xanum. Projivaə v teçenii 7 let blaqodarə “kalbaksudstu” vlöblennaə duşa Tilimxana ne uspokaivaetsə, posvəhaə stixi svoey vlöblennoy.

Do konüa svoix dney ostavaəsğ predannum svoey ləbvi i pereezjaə tuda, kuda pereezjaet eqo vozlöblennaə Tilimxan tak i pokidaet gtot mir, ne uvidev v smertniy ças Mexri xanum u svoeqo odra12.

A.Kaməli utoçnil dannie bioqrafiı Tilimxana osnovivaəsğ ne tolğko na dokumentı, no i na stixi pogta. V odnix iz stixov emu 80, v druqom 90. Opiraəsğ na gti stixi issledovatelğprixodit? K vivodu, çto Tilimxan projil bolee 90 let.

Doqovor, zaklöçenniy im po prodaje svoeqo imuhestva datiruetsə. 1244 qodom po xidjeri (1818) 19 po miladii. İssledovatelğ ne tolğko opredeləet datu eqo rojdeniə i smerti, no i sostavləet spisok eqo detey i vnukov. V spiske sina eqo zovut Qulamquseynbek, vnuka - Qaribbek, pravnuka Muradxan - vnuka-kornə

Turkmen- Maxmud - pogta prozyannoqo Mirza Maxmudom. Ali Kəmali pişet takje o tom, çto sin Mirza Maxmuda Quseyn, a takje vnuki eqo Axmed i Qasan jivi.13

Osnovu tvorčestva Tilimxana sostavljet “heca vəzni”, xotə on pisal i v razníx formax “əruz vəzni” narədu s liričeskimi qoşma, qeraylı, tedjnisi, baəti u neqo nemalo stixotvoreniy obhestvenno-političeskoqo, a takje didaktičeskoqo soderjania.14

V svoix stixotvoreniax, v strokax, qde obično avtorı ukazivaöt svoi imena pogt nazival sebə po raznomu: Telimxan, Tilimxan, Tellixan. Po Kəmali v osnove vsex imen slovo “tel” - çto v perevode označaet prədğ volos. İ seqodnə mı vstrečaem v Azerbaydjane sxoje imena, takie kak Telli. Odnoqo iz druzey Kaçak Nebi, jivşeqo v XIX veke, zvali Telli Kara.

Xotelosğ bı otmetitğ, çto bioqrafiö issledovaniə tvorčestva Tilimxana neobxodimo peresmotretğ i izmenitğ vivodu po povodu istorii vozniknoveniə literaturnix janrov. Naprimer:

Səyyad gəzər şikarının dağıynan,

Lala ağlar zari-giryan dağıynan,

Aşıq deyər dağıynan,

Qar əlləşir dağıynan

Eşqini çəkənnərin

Ciyərində dağğıynan.

Aşıq deyər: həsrətiynən, dağıynan

Aç zülfünü sinən üstə aqla da15.

Bolğinston, literaturovedov sçituöt, çto v “heca vəzni” dodaq dəyməz v pervie soçineniə Qekçaylı Aşıq Alesker (1821- rodivşeqosə za 66 let do Aşıqa Aleskera Tilimxana toje imeötsə soçineniə v tom janre. Gkzempləri gtix stixov dostatoçno soverşenni. Naprimer: u Tilimxana vstrečaötsə obrazüt 4 i 6 stroçnie “cinalı dodaqdəyməz”. Po soverşenstvu masterstva gtix stixov, çuvstvuetşə, çto gtot janr ne əvləetsə novşestvom pogta, novimi obrazami v pogzii. Oçevidno, çto i sovremenniki Tilimxana i pogti, jivşie do neqo polğzovalisğ gtim janrom, no uvi ix stixi ne doşli do naşix dney. Tilimxan masterski polğzuəsğ mnoqoznaçimostğö slov i ix sozvuçnostğö, dostiq edinstva slova i muziki i sozdał nezamenimie jemçujini pogzii.

Gül başımdan gül ağımı gül aldı.

Gül qışların, gül gözlerin, gül üzün.

Gül təklifi gül bizlərə, gül etmə

Gül, gedin siz gülşənindən gül üzün.

Gül seyr edin, gül bağlarda gül dərin,

Gül bülbüllər gül bəkləyib, gül dərin

Gül eşqidir, gül dərmanı gül dərin.

Gül qəvvaslar, gül dəryada gül tərin.

Pogt v pətikupletnom stixotvorenii upotrebit slovo "üveto" 60 raz, vospolğzovalsə raznumi znaçeniem gtoqo slova 16.

Seqodnə turkmenskiy çitatelg vosprinimaet stixi Tilimxana, napisannie na arabskom əzike takje leqko kak stixi Maxtumqulu, azerbaydjanskiy je çitatelg çitaet ix takje leqko kak i stixotvorenia M. P. Vaqifa. Pokatniy Ali Kəmani sobrav i napeçatav stixi Tilimxana vnes svoö leptu v törkoəziçnoe literaturovedenie. K sojaleniö on ne smoq napeçatatg "divan"ı Tilimxana i predstavitg ix çitateləm. Ostavlennoe na polputi nauçnoe isledovanie trebuet nemedlennoqo obhestvennoqo vnimanıö, inaçe uçenie moqut poteratg neoüenimoe sokrovihe.

Sleduet otmetitg, çto A.Kəmali narədu s Tilimxanom stremitsə sobratg i izdatg stixotvorenie desətka pogtov, jivşix v tot je period i v toy je atmosfere.

Prinadlejavşiy k rodu Tilimxanov i 4 qoda jivhiy uje v XIX-XX ctoletiex Mirza Maxmud takje v svoix stixotvoreniax polžovalsə psevdonimom Turkmen Maxmud.¹⁷ Vse gto lişniy raz podtverjdaet, çto koçevav, naçinaə s XI veka v storonu (Zapada) i obosnovavşiesə v İrane, Kafkaze, Turüii, daje v Balkanax, Oquzı do naçala XX veka şitali sebə turkmenami. Otsöda i sxojestğ əzikə, stilə, ritma pogta nazvavşeqo sebə Turkmenom Maxmud ne tolğko s tvorçestvom pogtov srednix vekov, no i s tvorçestvom sovremenennix törkskix pogtov. A dlə izuchenia sxojestey stiley, napravleniy, əzikə, ritma neobxodimi novie issledovaniə törkoəziçnoy pogzii.

Snoska:

Azerbaydjanskaə Sovetskaə Gnüiklopedia. T.6. Baku, 1982, s.119

Tam je, T.9. Baku, 1986, s. 411.

Arazoqlı. “Kratkaə istoriə Azerbaydjana”. Baku, 2000, s. 111-141.

Pokoyniy Ali Kəmali. Əiçnəg i tvorçestvo (podqotovil: X.M. Qöneyli), Teheran, 1996.

Jurnal “Varlıq” (Teheran), 1981-1989.

Ali Kəmali. “Luna vixodlhəə iz çernoy tuçı. (Tilimxan). Jurnal “Varlıq”, 1981, № 25, s.51.

Ali Quseyn oqlı Şamil. “Tri vstreči s Ali Kamali”. Jurnal “Bilqe”, 1997, №16, s. 20.

Ali Şamil. Znakomie mne lödi. Bakı. 2000. S.103.

Ali Kəmali. “Luna vixodlhəə iz çernoy tuçı. (Tilimxan). Jurnal “Varlıq”, 1981, № 25, s.51.

Ali Şamil. Znakomie mne lödi. Bakı. 2000. S.103.

Tilimxan (qotovil: Əvur Akpinarlı). Jurnal “Kardaş edebiyyətlər”. Arzurum. 1997, №39, s. 28-29.

Ali Kəmali. “Luna vixodlhəə iz çernoy tuçı. (Tilimxan). Jurnal “Varlıq”, 1981, № 25, s.51.

Tam je. s. 52-54.

Liçniy arxiv Ali kəmali. Teheran.

İssledovaniə Ustnoqo Narodnoqo tvorçestvo Azerbaydjana. IX tom.

İz naşeqo liçnoqo arxivə.

Ali Kəmali. Turkmen Maxmud. Jurnal “Varlıq” 1981, №28-29, s. 55-59.

Ali Şamil

st.nauç. sotrudnik İnstytutu

Literaturi im Nizami.

